

N° 15. Geneesk. blad 435 - -
1843 17

VERKEER- WITTINGEN	AMPT, HOOPDORP of BEROEP, waartoe men het loopp is aangelegd. (Het moet bepaald aan- duiden, voor gepatente- ring met het patent.)	HUIZING. (Straat, gracht, etc., wijk, huisnummer)	Dageblijwing en jaar der vestiging in de gemeente.	VORIGHE WOONPLAATS. (Met aangeving der provincie waar inschrijvingen, het land voor vromdelingen.)	Dageblijwing en jaar van het vertrek uit de gemeente.	WAAR VERTRON- (Gemeent- pastorie school- het land vromdelingen)
11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.
<i>RC.</i>	<i>St. Janskerk Breda</i>				<i>1 Dec 1843</i>	<i>St. Janskerk Breda</i>
					<i>1 Dec 1843</i>	<i>St. Janskerk Breda</i>
					<i>1 Dec 1843</i>	<i>St. Janskerk Breda</i>
					<i>1 Dec 1843</i>	<i>St. Janskerk Breda</i>

**Registratie van vreemdelingen in het
bevolkingsregister (1850-1920)**

Marlou Schrover

INLEIDING

Bevolkingsregisters werden vanzelfsprekend niet alleen opgezet voor de registratie van vreemdelingen. Bevolkingsregisters bevatten in principe alle mensen die min of meer permanent in Nederland woonden, inclusief vreemdelingen. Dat laatste maakt deze bron interessant voor een bespreking in het kader van dit Broncommentaar. In de bevolkingsregisters vindt men de meest volledige registratie van vreemdelingen die gedurende enige tijd in Nederland verbleven. Bevolkingsregisters en de daarmee samenhangende registers kunnen worden aangemerkt als een van de belangrijkste bronnen voor het doen van historisch migratieonderzoek.¹ Dit geldt zowel voor de negentiende, als voor de twintigste eeuw.²

Aan de bevolkingsregisters is reeds een broncommentaar gewijd.³ Het is niet de bedoeling dat hier nog eens dunnetjes over te doen. Naar het eerdere commentaar wordt verwezen voor de algemene informatie over deze bron. In deze aanvulling gaat het specifiek om de registratie van vreemdelingen in de bevolkingsregisters.

1 HISTORISCHE SITUERING

Bevolkingsregisters werden ingevoerd in 1850 op basis van de volkstelling van 1849.⁴ Reeds voor de invoering van deze wettelijke verplichting waren er (kleinere) plaatsen met een bevolkingsregister. In het merendeel van de plaatsen en in ieder geval in de grote steden waren er voor 1850 alleen volkstellingsregisters. Het verschil tussen beide registers is dat mutaties in het volkstellingregister niet genoteerd werden en in het bevolkingsregister wel.

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

De bevolkingsregistratie bestond uit meerdere onderdelen. Het belangrijkste was het bevolkingsregister zelf. Daarnaast waren er zogenaamde hulpregisters zoals de registers van vestiging en vertrek, dienstbodenregisters, registers van schippers (en later woonwagenbewoners) en geestichtsregisters van instellingen zoals gevangenissen, weeshuizen en kazernes. De grondslag voor de registratie van militairen was ingewikkeld en werd in de tweede helft van de negentiende eeuw herhaaldelijk gewijzigd. In 1861 werd het gemeentebesturen toegestaan om een speciaal verblijfsregister aan te leggen.⁵ Dit was, net als de aanleg van andere hulpregisters, niet wettelijk verplicht.

Alle mensen die in een gemeente aankwamen met het doel om er verblijf te houden, waren verplicht binnen acht dagen aangifte te doen onder overlegging van een getuigschrift opgemaakt door het gemeentebestuur van de vorige woonplaats. Vreemdelingen moesten een hier te lande afgegeven reis- en verblijfspas overleggen.

Aanvankelijk vermeldde het bevolkingsregister van een plaats uitsluitend de personen die daar hun wettig domicilie hadden. Dit betekende dat alleen vreemdelingen werden geregistreerd die hun domicilie officieel van de ene plaats naar de andere wensten over te schrijven. In 1861 was niet langer de wettige woonplaats uitgangspunt, maar de werkelijke inwoning of woonplaats.⁶ Tot de werkelijk aanwezige bevolking werden gerekend de mensen die gewoon en duurzaam hun verblijf in een bepaalde plaats hadden. Tijdelijk afwezigen werden ook geregistreerd en geteld, maar toevallig aanwezigen niet. Wat werd gezien als een gewoon en duurzaam verblijf is niet altijd helemaal duidelijk.

In het bevolkingsregister werden ook mensen ingeschreven die 'tijdelijk' hun verblijf in een plaats hielden, zoals de bewoners van logementen, bewoners van wagens, vaartuigen en keten. De tijdelijkheid van het onderkomen was geen reden om mensen niet in te schrijven en tijdelijke bewoners werden niet per definitie in een verblijfsregister opgenomen. Hieronder zal nader worden ingegaan op de criteria waarop iemand werd ingeschreven in het bevolkingsregister of in het verblijfsregister.

3 VISUELE KENNISMAKING

De bevolkingsregistratie werd aanvankelijk bijgehouden in lijvige vastbladige registers.⁷ In het bevolkingsregister staan voor elk huis of zelfstandig huisdeel voor elke bewoner de volgende twintig gegevens genoemd: het volgnummer, de datum van inschrijving, de achternaam, de voornamen, het geslacht, de relatie tot het gezinshoofd, de geboortedatum en -plaats, de burgerlijke staat (h voor gehuwd, o voor ongehuwd en s voor gescheiden), de datum van wijziging daarin, het kerkgenootschap, het beroep met in de latere delen de vermelding zelfstandige beroepsuitoefening (H) [hoofd] of loondienst (O) [ondergeschikte], de datum van vestiging, de vorige woonplaats, de datum van vertrek, de nieuwe woonplaats, de overlijdensdatum en in de vroege delen een aantekening of het een woon- of verblijfplaats betrof [afbeelding 1]. De nationaliteit werd niet vermeld, maar wel de datum van naturalisatie (met vermelding van het nummer van het Staatsblad). Wanneer een getrouwde vrouw door haar man was verlaten werd dit eveneens in het bevolkingsregister aangekend. Bij gehuwde mannen, die hun vrouw hadden verlaten werd geen vergelijkbare vermelding opgenomen. In de marges van het blad werden aantekeningen geplaatst over het wettelijk domicilie wanneer dit afweek van de werkelijke woonplaats. Er werden ook opmerkingen opgenomen over de datum en plaats waar een reis- en verblijfpas was afgegeven. Verder werd aangekend wanneer mensen tijdelijk afwezig waren, zonder de bevolkingsadministratie daarvan in kennis te hebben gesteld. In Utrecht werd de aanduiding BKB (Buiten Kennisgeving Bekend) gebruikt wanneer bekend was waar een persoon zich tijdelijk ophield. Deze vermelding komt bijvoorbeeld voor bij militairen en bij mensen die werden opgestuurd naar bedelaarskolonies zoals Ommerschans. BKA (Buiten Kennisgeving Afwezig) werd gebruikt wanneer onbekend was waar iemand zich ophield. Ook de afkortingen OW (Onbekend Waar) en VOW (vertrokken onbekend waar) komen voor.

Dienstbodenregisters, gestichtsregisters en registers van schippers en woonwagenbewoners hebben dezelfde opzet en pagina-indeling als de bevolkingsregisters. Registers van vestiging en vertrek vermelden volgnummer, datum van inschrijving, achternaam, voornaam, geslacht, plaats van herkomst en bij vestiging deel en paginanummer van het bevolkingsregister waarop iemand werd ingeschreven.

De verblijfsregisters hebben voorgedrukte velden dagtekening, namen en voornamen, huizing (in de gemeente van inschrijving), werkelijke woonplaats, tijd van aankomst en vertrek en aanmerkingen. In de kolom 'aanmerkingen' werd aangekend welke documenten waren overlegd bijvoorbeeld een binnenlands of buitenlands paspoort [afbeel-

Mudel No. 1.

Cude Grucht.

13

Volgnummer	Dagteekening of jaar der toelating	FAMILIE-NAAM (FAMILIENAAM VAN VROUW.)	VOORNAMEN. (Voluitgedrukt.)	BETREK- KING van zijkten PERSON van het HOOFD- van het hoofden. Y. (Dit is te zamen met aanmerk- lijke per- sonen.)	Dagteekening en jaar der geboorte.	GEBORTE- PLAATS.	BURGELIJKE STAAT.	KERKE- NOOTSCHAP.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1		Wijgers	Antonia Cecilia	M. 1823	10 Jun 1823	Siedon		RC
2		Wijgers	Ernest Alex	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
3		Wijgers	Andrik August	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
4		Wijgers	Andrik Godfrid	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
5		Wijgers	Johns Johannes	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
6		Wijgers	Gerhard	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
7		Wijgers	Gerhard August	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
8		Wijgers	Andriens Johannes	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
9		Wijgers	Joseph	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
10		Wijgers	Frank	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
11		Wijgers	Andriens Antonia	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
12		Wijgers	Karl Salvatorius	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
13		Wijgers	Marinus	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
14		Wijgers	Sordiana	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
15		Wijgers	Johanna Wilhelmina	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
16		Wijgers	Elise	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
17		Wijgers	Andriens Mariana	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
18		Wijgers	Antonia Maria	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
19		Wijgers	Wilhelmina	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		RC
20		Wijgers	Wilhelmina Antoinette	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		RC
21		Wijgers	Gertruda	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
22		Wijgers	Antonia	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
23		Wijgers	Elisabeth Cornelia	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
24		Wijgers	Barbara	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
25		Wijgers	Catharina Elizabeth	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
26		Wijgers	Elizabeth	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
27		Wijgers	Johanna Cecilia	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		
28		Wijgers	Maria	M. 1833	1 Jun 1833	Siedon		

1 (pagina 98-99)
 Pagina uit het bevolkingsregister 1860-1879 van de gemeente Utrecht. Dit is een gedeelte van de inschrijvingen van het kosthuis van de Winkel van Sinkel.

ding 2]. Achterin de verblijfsregisters werden ook wel de afgegeven documenten bewaard.

Omstreeks 1920 werd van het vastbladig systeem overgegaan op gezinskaarten. De gezinskaarten bevatten grofweg dezelfde gegevens als de vastbladige bevolkingsregisters. Nieuw is dat deze kaarten, in tegenstelling tot de oudere registers, wel informatie bevatten over de nationaliteit van een persoon. Onderscheid wordt gemaakt tussen 'Ned' (Nederlands) en 'vr' (vreemd). Bij een niet-Nederlandse nationaliteit wordt dus niet aangegeven welke nationaliteit iemand dan wel had.

2
 Verblijfsregister van de gemeente Breda 'van hen die zich niet of waarschijnlijk niet vestigen in de gemeente' over de jaren 1891-1912.

NO.	NAMES	ADRES	GEB.	VERBODEN		REMARKS
				Ged.	Vr.	
1	J. van der Meer	Winkel van Sinkel	Breda	1891		get. 1891
2	J. van der Meer	Winkel van Sinkel	Breda	1892		get. 1892
3	J. van der Meer	Winkel van Sinkel	Breda	1893		get. 1893
4	J. van der Meer	Winkel van Sinkel	Breda	1894		get. 1894
5	J. van der Meer	Winkel van Sinkel	Breda	1895		get. 1895
6	J. van der Meer	Winkel van Sinkel	Breda	1896		get. 1896
7	J. van der Meer	Winkel van Sinkel	Breda	1897		get. 1897
8	J. van der Meer	Winkel van Sinkel	Breda	1898		get. 1898
9	J. van der Meer	Winkel van Sinkel	Breda	1899		get. 1899
10	J. van der Meer	Winkel van Sinkel	Breda	1900		get. 1900

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

In verband met de registratie van vreemdelingen zijn drie aspecten van belang: (1) het wel of niet voorkomen van vreemdelingen in het bevolkingsregister en de hulpregisters; (2) de betrouwbaarheid van de registers waar het gaat om de registratie van geboorteplaatsen; en (3) de bruikbaarheid van de registers voor het in kaart brengen van de migratiebewegingen.

Wel of niet in het bevolkingsadministratie

Het wettig domicilie, dat aanvankelijk gold als grondslag voor de bevolkingsregistratie, betekende dat er slechts mensen werden ingeschreven die officieel hun domicilie in een bepaalde plaats hadden. Dat hoefde niet te betekenen dat de geregistreerde ook werkelijk daar woonde. Personen die hun wettig domicilie elders aanhielden werden niet in het bevolkingsregister ingeschreven. Sommigen woonden allang niet meer in een bepaalde plaats, maar hielden er toch hun domicilie aan. Het bevolkingsregister gaf aldus een juridisch beeld van de bevolking, dat niet met de werkelijkheid overeen kwam. Het verschil tussen de wettige en de werkelijke bevolking was niet onbetekenend. In 1859 telde de stad Utrecht bijvoorbeeld een wettige bevolking van 51.579 en een werkelijke van 54.080. De werkelijke bevolking was waarschijnlijk in alle grote steden omvangrijker dan de wettige.

Het aanhouden van het wettig domicilie elders was niet de enige reden dat mensen niet werden ingeschreven in het bevolkingsregister. Het echtpaar Pierre Geest (geboren in Diest in België) en Octronella Meijer (geboren in Amsterdam) werd in het Utrechtse bevolkingsregister ingeschreven, maar vervolgens meteen weer doorgehaald. In de marge werd opgemerkt: 'Daar het hoofd van het huisgezin vreemdeling was en bij de Nederlandsche vrouw geene kinderen heeft verwekt is de inschrijving als memorie geschied'.⁸ Octronella Meijer verruilde bij haar huwelijk haar Nederlandse nationaliteit voor de Belgische nationaliteit van haar man. Indien het echtpaar kinderen had gekregen zouden die Nederlands zijn geweest.⁹ Nu dat niet het geval was, werd het huishouden aangemerkt als volledig uit vreemdelingen bestaand en niet ingeschreven. Conform de wet was dat niet.

Door een vergelijking van de tienjaarlijkse volkstellingsgegevens met die in het bevolkingsregister krijgen we een beeld van de onderregistratie in de bevolkingsregisters. Die was niet gering. In 1859 kan voor Utrecht een onderregistratie van 2,5 procent worden geconstateerd. Het verschil zit niet in een andere grondslag voor de administratie: in beide gevallen ging het om de wettelijke bevolking. Het percentage geeft bo-

vendien slechts het verschil aan tussen de totalen van het bevolkingsregister en de volkstelling. De werkelijke onderregistratie was veel groter dan het cijfer uitdrukt omdat een groot aantal inschrijvingen door eenzelfde aantal uitschrijvingen werd gecompenseerd. Het verschil tussen de uitkomsten van de volkstelling en de registratie in het bevolkingsregister bleef bestaan tot de telling van 1899 en leidde tot regelmatig terugkerende klachten in de gemeenteverslagen.¹⁰

Niet alleen bij de volkstellingen, maar ook tussentijds werden mensen 'ambtshalve' in- of uitgeschreven. Mensen werden 'ambtshalve' uitgeschreven omdat ze zich opnieuw kwamen inschrijven, terwijl ze volgens het bevolkingsregister nooit waren vertrokken. Mensen, die zich niet hadden ingeschreven, lieten zich soms wel uitschrijven. In dat geval werd een persoon of gezin ambtshalve op dezelfde dag in- en uitgeschreven. Hierdoor komen er mensen in het bevolkingsregister voor die de extreem korte verblijfsduur van een dag kennen.

De wijziging in 1861 van de registratiegrondslag van wettelijke naar werkelijke bevolking had met enige vertraging gevolgen voor de bevolkingsregisters. Omdat er in 1861 geen volkstelling werd gehouden, moesten mensen die reeds in de stad woonden maar daar niet hun domicilie hadden min of meer 'ontdekt' worden voordat ze konden worden ingeschreven in het bevolkingsregister. Dat kon gebeuren bij de halfjaarlijkse rondgang door de wijk, bij de aangifte van geboorte, huwelijk of overlijden of bij een verhuizing naar een andere gemeente. Nog enkele jaren na de wijziging van 1861 bleven de bevolkingsregisters daardoor vooral een afspiegeling van de wettelijke bevolking.

De betrouwbaarheid van de bevolkingsregisters hangt nauw samen met bereidheid om veranderingen door te geven. Voor burgers bestond er een wettelijke verplichting om binnen een maand aangifte te doen als er een wijziging optrad in de woonplaats of de gezinnsamenstelling. Dit gebeurde niet altijd.¹¹ Er stond geen sanctie op aangifteverzuim. Aangifteverzuim had vooral te maken met vestiging en vertrek. Geboorte en sterfte werden wel redelijk doorgegeven of werden door ambtenaren van de burgerlijke stand verwerkt in het bevolkingsregister.

Na 1861 werd geprobeerd om groepen die een grote mobiliteit kenden buiten de bevolkingsregisters te houden. Dienstboden, gestichtsbezoekers, tijdelijke immigranten, militairen, schippers en later woonwaggenbewoners 'vervuilden' in zekere zin de bevolkingsadministratie. Hun herhaaldelijke in- en uitschrijvingen, waarbij de vervallen inschrijvingen werden doorgehaald, gaven de bevolkingsregisters een rommelig en onoverzichtelijk aanzien. Hierom kwamen er na 1861 mogelijkheden voor een afzonderlijke registratie van deze groepen. Verplicht was een afzonderlijke registratie niet. Deze mogelijkheid werd niet in alle gevallen benut.

Niet in alle gevallen dekte de naam van de afzonderlijke registratie de inhoud van het register. In *dienstbodenregisters* werden behalve dienstboden ook andere tijdelijke arbeidskrachten ingeschreven, zoals de zoge-

naamde polderjongens (grondwerkers). In *gestichtsregisters* werden bewoners ingeschreven van tuchthuizen, bejaarden- en weeshuizen, ziekenhuizen en krankzinnigeninrichtingen. Bij verhuizing naar een gesticht of instelling binnen de gemeentegrenzen hoefde geen overschrijving plaats te vinden naar een afzonderlijk gestichtsregister mits het verblijf in het gesticht of de instelling hooguit negen maanden duurde. Gevolg van dit voorschrift was dat vreemdelingen die niet woonden in de plaats waar ze bijvoorbeeld gevangen werden gezet, wel in deze gevangenisregisters werden ingeschreven voor een verblijf korter dan negen maanden en inwoners van een plaats zelf niet. Het resultaat was een relatieve oververtegenwoordiging in deze registers van (binnen- en buitenlandse) migranten.

In de *vestigings- en vertrekregisters* werd opgetekend wie zich in een plaats vestigde of er uit vertrok.¹² Mensen die ingeschreven werden in deze registers werden ook ingeschreven in de bevolkingsregisters. De vestigings- en vertrekregisters vermelden de plaats van herkomst of bestemming en niet de nationaliteit of de geboorteplaats. Deze registers zijn dus wel bruikbaar voor het in kaart brengen van migratiebewegingen, maar niet voor het traceren van vreemdelingen.

De manier waarop *militairen* moesten worden geregistreerd veranderde herhaaldelijk. Hoe en of militairen, waaronder vreemde militairen, voorkomen in de bevolkingsadministratie wisselde sterk. Bij de invoering van de bevolkingsregisters werden militairen, met hun echtgenoten en kinderen, in het bevolkingsregister ingeschreven op het adres van de kazerne. In 1861 werd aanbevolen om een afzonderlijke registratie in te voeren van personen behorende tot de land- en zeemacht. Verplicht was dat toen nog niet. In 1862 werd bepaald dat voor militairen en hun gezinnen, die in kazernes woonden, afzonderlijke registers dienden te worden aangelegd. Deze afzonderlijke registratie had betrekking op beroepsmilitairen (het staande leger) en vrijwilligers in tijdelijke dienst die gehuisvest waren in militaire gebouwen en vaartuigen. Miliciens of dienstplichtigen bleven ingeschreven in het bevolkingsregister van de plaats waar ze gelegerd waren. Een volgend besluit in 1862 bepaalde dat de registratie uitgevoerd moest worden door de commandanten. Registers bleven berusten bij het gemeentebestuur en werden jaarlijks of bij veranderingen van garnizoen, aan de commandant gegeven om bij te werken. In 1877 werd de zorg en uitvoering van de inschrijving en het beheer van registers overgedragen aan de besturen van gebouwen waaronder commandanten van garnizoenen en marinevaartuigen. De reden daarvoor was dat gebleken was dat mensen zowel in het bevolkingsregister als in het militaire register werden ingeschreven. Op kosten van het Rijk buiten de kazerne wonende militairen moesten nu ook in de militaire registers worden ingeschreven. Na 1877 werd de gehele administratie bijgehouden en bewaard in kazernes. Deze registers verhuisden mee met regimenten en zijn veelal verloren gegaan.¹³ In 1920 werd de administratie weer overgeheveld naar de gemeenten. In principe is het mogelijk om de

aanwezigheid van vreemdelingen onder de militairen te achterhalen via de stamboeken van regimenten in het archief van het Ministerie van Oorlog, aanwezig op het Nationaal Archief in Den Haag. Hiermee kan worden achterhaald welke vreemde militairen in welke regimenten hebben gediend. Om te weten welke militairen op welk moment in een bepaalde plaats waren, moet worden vastgesteld waar regimenten op een bepaald moment waren gestationeerd.¹⁴ Dit is geen onmogelijke maar wel een bijzonder arbeidsintensieve taak.

Verblijfsregisters werden lang niet in alle plaatsen aangelegd en waar ze werden aangelegd werden ze veelal weer spoedig opgeheven. In het verblijfsregister konden mensen worden ingeschreven die slechts tijdelijk in de gemeente verbleven, maar die hun werkelijke woonplaats elders hadden.¹⁵ Dit waren niet alleen buitenlandse immigranten. Criterium voor inschrijving in het verblijfsregister was het kennelijk voornemen slechts tijdelijk te blijven. Registratie in het verblijfsregister was niet gekoppeld aan de werkelijke verblijfsduur. Zowel in het bevolkingsregister als in het verblijfsregister werden mensen ingeschreven die slechts kort in de stad verbleven; de eersten hadden kennelijk het voornemen om langer te blijven, de laatsten niet. De grens tussen inschrijving in het bevolkingsregister of het verblijfsregister bestond niet uit een vast aantal dagen. Het 'kennelijk' voornemen om tijdelijk te blijven kon door de vreemdelingen zelf worden verwoord of de gemeenteambtenaar kon om een of andere reden besluiten dat de vreemdeling dat kennelijk van plan was. Deze reden kon zijn dat de vreemdeling tot een beroepsgroep behoorde – zoals bijvoorbeeld strohoedenmakers of stukadoors – waarvan leden gewoonlijk slechts tijdelijk in een stad verbleven. De verblijfplaats kon een indicatie zijn voor de tijdelijkheid van het verblijf. Reizigers in hotels en passantenhuizen werden meestal in de verblijfsregisters ingeschreven.¹⁶ Het onderscheid tussen kennelijk tijdelijke vreemdelingen en anderen was rijkelijk vaag en zo werd het ook door tijdgenoten ervaren. 'De moeilijkheid steekt hierin dat die verblijfsregisters niet goed te houden zijn. Behoorlijk onderscheid tusschen hen die verblijven en hen die inwonen, is in vele plaatsen – hij raadplege eens een man van het vak – niet met juistheid te maken.'¹⁷

Inschrijving in het verblijfsregister betekende dus niet dat het verblijf ook daadwerkelijk tijdelijk was. Het was alleen kennelijk tijdelijk bedoeld. In de praktijk kon een vreemdeling die in het verblijfsregister was ingeschreven jarenlang in een stad wonen. Na enige tijd – soms na een langjarig verblijf – kon de vreemdeling door de gemeenteambtenaar worden overgeschreven van het verblijfsregister naar het bevolkingsregister. De periode die verliep voor de overschrijving van het ene in het andere register stond niet vast. Sommige gemeenten hanteerden drie jaar als termijn, andere zes. Er waren echter ook gemeenten die bij een verblijf van minder dan drie jaar overgingen tot overschrijving van het ene register in het andere. Zolang vreemdelingen in het verblijfsregister waren inge-

schreven, werden ze niet beschouwd als ingezetenen.¹⁸

In 1887 werd bepaald dat vreemdelingen die geen bewijsstukken konden overleggen niet mochten worden ingeschreven in het bevolkingsregister zonder dat er eerst overleg had plaatsgevonden met de ambtenaar die belast was met de uitvoering van de Vreemdelingenwet. Tijdelijk toegelaten vreemdelingen mochten niet worden ingeschreven in het bevolkingsregister, maar slechts in het verblijfsregister. Hoe precies met deze richtlijn werd omgegaan is niet duidelijk. Tijdelijk toegelaten vreemdelingen waren een uitzonderlijke categorie. In de praktijk waren de meeste vreemdelingen, door de verwatering van de Vreemdelingenwet, feitelijk niet-toegelaten vreemdelingen. Waarschijnlijk werden zij, net als voor 1887, ingeschreven in de bevolkingsregisters wanneer ze het kennelijk voornemen hadden om te blijven.

Bunde en Bunde

Vergelijking van de bevolkingsregisters met andere bronnen, zoals huwelijksregisters, leert dat in de bevolkingsregisters regelmatig Duitse geboorteplaatsen als Nederlandse werden genoteerd. Gevolg van de plaatsnaamverwarring was dat het Duitse Olfen geregistreerd als Alphen, Hagen als Princenhage en 's-Gravenhage, Aurich als Utrecht, het Duitse Cappeln als Cappelle aan de IJssel, Bunde in Oost-Friesland als Bunde in Limburg, Veurden bij Hagen werd verward met Vorden in Gelderland, Rees in Pruisen met De Rees bij Brummen in Gelderland en het Duitse Udem met het Brabantse Uden, om enkele voorbeelden te noemen.

Deze opvallende plaatsnaamverwarring is een gevolg van de wijze waarop volkstellings- en bevolkingsregistergegevens werden verzameld en verwerkt. Bij de volkstellingen werden gegevens door de betrokkenen of een van de vele vrijwilligers die bij de volkstelling werden ingezet zoals schoolmeesters of politieagenten, ingevuld op formulieren. De gegevens van deze formulieren werden vervolgens overgeschreven in registers. Bij de verwerking van de gegevens waren dus ten minste twee tussenpersonen betrokken. Het overschrijven gebeurde door één of enkele ambtenaren afhankelijk van de omvang van de plaats. Op het moment van overschrijven werden aan de plaatsnamen provincienamen of landen toegevoegd. Tenzij op het formulier expliciet anders was vermeld, werd hierbij door de overschrijvende ambtenaar systematisch uitgegaan van de veronderstelling dat met bijvoorbeeld Rees een Gelderse en niet een Duitse plaats werd bedoeld. In het register schreef hij derhalve 'Rees Gelderland'.¹⁹ Niet alle mensen die buiten de Nederlandse landsgrenzen waren geboren, werden dus in de bevolkingsregisters als vreemdelingen genoteerd.

Migratiebewegingen

Met behulp van de bevolkingsregisters kunnen migratiebewegingen in kaart worden gebracht. De migratie van Augustie Bongaert kan als voorbeeld dienen. Op 27 september 1877 werd de 24-jarige Augustie Bongaert

uit het Duitse Wesel als publieke vrouw ingeschreven in het Utrechtse bevolkingsregister. Volgens dit register kwam ze uit Brussel en vestigde ze zich in een groot bordeel in de Lollestraat (de Nobeldwarsstraat). Minder dan drie maanden later vertrok ze volgens het bevolkingsregister naar Amsterdam. Op 24 september 1878 werd ze komende uit Zwolle opnieuw in Utrecht ingeschreven, ditmaal in een bordeel Achter de Wal. Vijf maanden later ging ze naar Groningen.

De gegevens over Augustie Bongaert uit het bevolkingsregister kunnen worden vergeleken met die uit het door de Utrechtse politie vrij zorgvuldig bijgehouden prostitutieregister.²⁰ Volgens het prostitutieregister kwam Bongaert inderdaad uit Brussel en vertrok ze naar Amsterdam. Ze kwam echter niet in september 1878 uit Zwolle, maar reeds in mei uit het Belgische Verviers. In december 1878 vertrok ze in stilte naar Rotterdam en kwam drie dagen later weer terug, ditmaal uit Wesel. Ze vertrok in april 1879 naar Amsterdam, kwam begin juni 1879 uit Keulen en vertrok in september 1879 opnieuw in stilte.

Migratie van Augustie Bongaert volgens bevolkingsregister en prostitutieregister

<i>Bevolkingsregister</i>	<i>Prostitutieregister</i>
27-9-1877 uit Brussel	2-8-1877 uit Brussel
6-12-1877 naar Amsterdam	11-12-1877 naar Amsterdam
24-9-1878 uit Zwolle	28-5-1878 uit Verviers
	12-12-1878 naar Rotterdam in stilte
	18-12-1878 uit Wesel
19-2-1879 naar Groningen	11-4-1879 naar Amsterdam
	3-6-1879 uit Keulen
	9-9-1879 in stilte vertrokken

Volgens het bevolkingsregister woonde Bongaert in een periode van goed anderhalf jaar in ieder geval in Brussel, Amsterdam, Zwolle, Groningen en twee maal in Utrecht. Kijken we naar het prostitutieregister dan woonde ze een periode van twee jaar in Brussel, Verviers, Rotterdam, Wesel, Keulen, twee maal in Amsterdam en vier maal in Utrecht. De verhuisfrequentie was hoger, het verblijf was korter en de afstanden waarover ze migreerde waren langer.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Bij een huwelijk moest een geboortebewijs worden overlegd; voor inschrijving in het bevolkingsregister was dat niet het geval. De vermelding van de geboorteplaats in het huwelijksregister was daarom vaak beter en ook vollediger dan in het bevolkingsregister. Daarmee zijn de akten van de burgerlijke stand een belangrijke toetsingsbron.

Een aanvullende bron zijn de registers van reis- en verblijfpassen,

waarover in dit Broncommentaar een afzonderlijk commentaar is geschreven.

Wanneer het gaat om handelaren bieden ook de patentregisters belangrijke aanvullende informatie. De patentbelasting werd in 1805 ingevoerd als 'regt van patent op allen handel, neringen, beroepen en bedrijven en eenige andere objecten van vermaak of weelde'.²¹ De belasting heeft bestaan tot 1893. In de patentwetgeving werd onderscheid gemaakt tussen vreemde en inlandse kramers en kooplieden.²² Vreemde kramers en kooplieden betaalden het dubbele van inlandse. Vreemde scharenslijpers en ketelboeters werden eveneens afzonderlijk belast. Deze maatregel werd tot de opheffing van de patentbelasting gehandhaafd. Met vreemde kramers werden geen mensen bedoeld die in het buitenland waren geboren, maar slechts mensen die niet waren ingeschreven in het bevolkingsregister. Voor vreemde handelaren, kramers, scharenslijpers en ketelboeters had het voordelen om ingeschreven te worden in het bevolkingsregister, want dan betaalden zij slechts de helft aan belasting. Inschrijving behoeft echter niet te geschieden in de plaats waarin men als handelaar actief was of woonde, maar slechts in de plaats waar men een zogenaamd patent aanvroeg.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

Bevolkingsregisters zijn reeds veelvuldig gebruikt bij het doen van historisch onderzoek. De lijst met titels die Knotter en Meijer geven in hun eerdere broncommentaar over het bevolkingsregisters getuigt daarvan.²³ Hilde Bras en Jan Kok hebben de bevolkingsregister gebruikt bij het in kaart brengen van migratiebewegingen van dienstboden.²⁴ Het bevolkingsregister is ook de hoofdbron in het pionierproject van Leo Lucassen en bij mijn eigen onderzoek naar Duitse immigranten in de tweede helft van de negentiende eeuw.²⁵ Annemarie Cottaar en Heinz Schmitz maakten ook gebruik van deze bron.²⁶

De bevolkingsregisters maken het mogelijk om te achterhalen welke vreemdelingen er in een bepaalde plaats woonden, in welke beroepen zij werkten, tot welke geloofsgroep zij behoorden, met wie zij huwden en met wie ze een huis deelden. Bovendien kunnen in de bevolkingsregisters gemakkelijk concentraties van vreemdelingen in bepaalde stadsdelen worden vastgesteld.

Vindplaatsen

Bevolkingsregisters zijn in vrijwel alle Nederlandse plaatsen bewaard gebleven. Het bewaren van bevolkingsregisters was verplicht. Omdat de aanleg van hulpregisters niet verplicht was, zijn deze in niet alle plaatsen aanwezig. Registers van vestiging en vertrek zijn er veelal wel.

Daar het bijhouden van een verblijfsregister facultatief was, werd het in sommige plaatsen niet aangelegd. Dat gold bijvoorbeeld voor Rotterdam. In andere plaatsen werd wel onmiddellijk nadat de mogelijkheid was gecreëerd een begin gemaakt met een verblijfsregister, maar werd de registratie reeds spoedig na aanvang gestaakt. In Helmond werd een verblijfsregister aangelegd in 1862. Volgens het opschrift werd het gevoerd tot 1880, maar slechts drie pagina's werden ingevuld.²⁷ Klaarblijkelijk was het aantal mensen waarvan men vond dat zij onder deze vorm van registratie vielen gering. In 's-Hertogenbosch werd met ingang van 1880 een verblijfsregister aangelegd.²⁸ In Breda werd in 1891 een register aangelegd van 'hen die zich niet of waarschijnlijk niet vestigen in de gemeente'. Volgens het opschrift liep het register tot 1912, maar het bevat slechts twaalf ingevulde pagina's.²⁹ In Lonneker bij Enschede werd de registratie gevoerd van 1903 tot 1933.³⁰ Voor Zwolle zijn er verblijfsregisters voor de jaren 1932-1939³¹ en in Amersfoort voor de jaren 1926-1932.³²

Oudere bevolkingsregisters – tot 1939 – worden bewaard in gemeentearchieven. Kopieën van een groot aantal van deze registers op microfiches zijn aanwezig op het Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag.³³ Na 1929 werd een gedeelte van de mensen die geen vaste woonplaats hadden, zoals een deel van de woonwagenbewoners, niet ingeschreven in een gemeentelijke administratie, maar in het Centraal Bevolkingsregister van de Rijksinspectie der bevolkingsregisters in Den Haag.

Eenvoudig toegankelijk zijn de bevolkingsregisters slechts tot 1939. In 1994 werd de Gemeentelijke Basisadministratie Persoonsgegevens (GBA) ingevoerd. Dit is een geautomatiseerde bevolkingsadministratie. Pas 75 jaar na de inwerkingtreding van het GBA mogen gegevens uit dit systeem worden overgebracht naar gemeentelijke archiefbewaarplaatsen. Het systeem bevat het bevolkingsregister vanaf 1939. De bevolkingsregistergegevens zijn daarom vanaf 1939 niet meer openbaar en worden dat pas in 2069 (75 jaar na 1994). Dit geldt ook voor wetenschappelijk historisch onderzoek.

NOTEN

- ¹ Schrover, *Een kolonie van Duitsers; en het pionierproject van Leo Lucassen 'Migratie naar Nederland 1860-1960'*. In beide onderzoeken is het bevolkingsregister de voornaamste bron. Zie ook: Pim Kooij, *Groningen 1870-1914: sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986); H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam 1976); R.E. van der Woude, *Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van een provinciehoofdstad* (Groningen 1994); A. Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam en Zwolle 1991); Marlou Schrover en Peter Vuijst, 'Familiereconstructies en bevolkingsregister', in: Corrie van Eijl e.a. (red.), *Hoe krijg ik mijn bronnen aan de praat?* (Utrecht 1990) 34-53; Jan Kok, 'Migratie als gezinsstrategie in Midden-Nederland, 1850-1940', in: Jan Kok, Ad Knotter, Richard Paping en Eric Vanhoute, *Levensloop en levenslot: arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen 2000) 89-145; Annemarie Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag. Nieuwkomers in de twintigste eeuw* (Zwolle 1998); Heinz Schmitz, 'Discriminatie of integratie van Duitsers in het negentiende-eeuwse Rotterdam? Een verkenning', in: Paul van de Laar, Thimo de Nijs, Johan Okkema en Albert Oosthoek (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 124-145; M. Schrover, 'Omlopers in Keulse potten en pottentrienen uit het Westerwald', in: M. 't Hart, J. Lucassen en H. Smal (red.), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van immigranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996) 101-120; Hilde Bras, 'Domestic service, migration and the social status of women at marriage. The case of a Dutch sea province, Zeeland 1820-1935', *Historical Social Research*, vol. 23 (1998) no. 3, 3-19; Schrover, 'Groepsvorming onder Duitse aardewerkhandelaren in 19e-eeuws Holland en Utrecht', 94-112; Marlou Schrover, 'Potverkopers, vijlenkappers, stukadoors en winkeliers. Nichevorming onder Duitse migranten in de negentiende-eeuwse stad Utrecht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (2000) 281-305.
- ² Schoorl, *Allochtone deelpopulaties in Nederland*, 27.
- ³ A. Knotter en A.C. Meijer (red.) 'De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920', *Broncommentaren*, deel 2 (Den Haag 1995) 75-116; R.F. Vulpsma, *Burgerlijke stand en bevolkingsregister* (Den Haag 1988). Dit boek werd in 2002 uitgegeven in een herziene druk.
- ⁴ Het Koninklijk Besluit (KB) van 22 december 1849 (Stbl. 64). Zie voor een volledig overzicht van de verschillende Koninklijke Besluiten: Knotter en Meijer (red.), 'De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920'.

- ⁵ Kb 3 november 1861 s 94 art. 30; Deze regeling werd overgenomen in het KB van 27-7-1887 *Staatsblad* nos 140, 141 en 142.
- ⁶ Het KB van 3 november 1861.
- ⁷ Vulsmā, *Burgerlijke stand en bevolkingsregister*, 73.
- ⁸ Het Utrechts Archief (HUA), Stadsarchief V, inv.nr. 117. Bevolkingsregister 1850-1859 wijk H, fiche 275 bl. 515.
- ⁹ Zie het inleidende hoofdstuk van dit Broncommentaar.
- ¹⁰ Zie ook: Kok, 'Migratie als gezinsstrategie in Midden-Nederland', 137.
- ¹¹ A. C. Meijer, 'De 19e eeuwse "papierens mensch", een onderzoek naar het Amsterdamse bevolkingsregister als bron voor historici', *Nederlands Archiefblad. Tijdschrift voor de Vereniging van archivariissen in Nederland* (1983) 371-395.
- ¹² Krachtens de Gemeentewet van 1851.
- ¹³ F. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (Wageningen 1992) 342-347.
- ¹⁴ J.A.A. Bervoets, 'De registratie van militairen in Nederland en haar weerslag in de archieven, berustend bij het Algemeen Rijksarchief', *Gens Nostra XXVII* (1972) 368-375; J.P.C.M. van Hoof, 'Enkele richtlijnen voor het verrichten van genealogisch onderzoek naar militairen, behoord hebbende tot de Nederlandse troepen te land', *Gens Nostra XXXIX* (1984) 249-263.
- ¹⁵ Knotter en Meijer, 82.
- ¹⁶ Handelingen Tweede Kamer 1-8-1893, uitspraak Rutgers van Rozenburg, 1676.
- ¹⁷ Handelingen Tweede Kamer 83ste vergadering 28 juli 1893, uitspraak De Heer Mees, 1664.
- ¹⁸ *De Gemeentestem* 30-9-1889, nr. 1983, 3-4.
- ¹⁹ Onderzoek in andere plaatsen, zoals Gouda, heeft inmiddels aangetoond dat deze plaatsnaamverwarring niet tot Utrecht beperkt was: uitkomsten van een werkgroep die in het jaar 1999-2000 gegeven werd door Jan Lucassen naar gegevens zoals die voorkomen in de volkstellingsregisters van 1830 en 1840 in Gouda, Utrecht, Watergraafsmeer en Rotterdam. Voor Gouda: A.J. van Zoelen Nieuwkomers in de eerste helft van de Negentiende eeuw (onderzoeksverslag VU Amsterdam 2000); L. Pöckling geeft ook een voorbeeld van plaatsnaamverwarring. Pöckling, Vestiging, groepsvorming en integratie van de Westerwalders, 16.
- ²⁰ H. Sterk, 'Rondom de Galecopsteeg 1858-1885. Enige aspecten van de prostitutie in Utrecht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1983) 79-105. Met dank aan Hans Sterk die de originele data van zijn onderzoek aan mij ter beschikking heeft gesteld.
- ²¹ H.A. Wijne, *De wet op het regt van patent uit een handels- en staathuishoudkundig oogpunt beschouwd* (Groningen 1853); P.M.M. Klep, A. Lansink en W.F.M. Terwisscha van Scheltinga, *De registers van patentplichtigen 1805-1893. Broncommentaren II* (Den Haag 1987).

- ²² Met dank aan Corrie van Eijl die mij op dit onderscheid heeft gewezen.
- ²³ Knotter en Meijer, 105-110.
- ²⁴ Kok, 'Migratie als gezinsstrategie in midden-Nederland'; Bras, 'Domestic service, migration and the social status of women at marriage'.
- ²⁵ De uitkomsten van het pionierproject worden in 2003 verwacht. Voor mijn onderzoek: Schrover, *Een kolonie van Duitsers*.
- ²⁶ Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag*; Schmitz, 'Discriminatie of integratie van Duitsers', 124-145.
- ²⁷ Gemeentelijke archiefdienst Helmond (GAHm) Administratief Archief 1811-1912 (AAHm 1811-1912) inv.nr. 165, verblijfsregister 1862-1880.
- ²⁸ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Bevolkingsadministratie, nr. 585 verblijfsregister van voornamelijk buitenlanders 1880-1893 1 deel en nr. 587 alfabetisch verblijfsregister 1890-1899.
- ²⁹ Gemeentearchief Breda Afd I 3/4 archief gemeentesecretarie 1815-1925 inv. nr. 1548 Verblijfsregister van hen die zich niet of waarschijnlijk niet vestigen in de gemeente over 1891-1912.
- ³⁰ Voor Lonneker: Archief gemeente Enschede (1811)1862-1920 (archiefnummer 1) inventarisnummer 2235-2236: verblijfsregister 1903-1933 2 delen.
- ³¹ Gemeentearchief van Zwolle, rubriek Bevolkingsboekhouding (archiefnummer 18, periode 1811-1966): inv.nr. 995, 996 Verblijfsregisters, 1932-1939, 2 delen (w.o. joodse vluchtelingen uit de jaren 1938/1939).
- ³² In Heerlen zijn er verblijfsregisters voor de jaren 1870-1899 en 1914-1916; IJsselstein heeft verblijfsregisters voor tijdelijk toegelaten vreemdelingen over 1917-1924 en 1931-1939; Koog aan de Zaan 1914-1936; Krommenie voor 1914, 1890-1899, 1915-1936 en 1936-1954, Westzaan voor 1862-1919, Zaandam voor 1918-1937 en Zaandijk voor 1852-1861 en 1921-1938. Met dank aan: D.M. Bunschoeke, streekarchivariaat Regio Achterhoek; mw. C.P. Sandbrink regionaal archief Alkmaar; Sjoukje Straub, gemeentearchief Amersfoort; H.D. Wessels, stadsarchief Breda; Marion Claessens, gemeentearchief Delft; Maarten van Doorn, gemeentearchief Den Haag; Hylle de Beer, Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek Deventer; T.J. de Bruijn, gemeentearchief Dordrecht, K.J. van Egmond, gemeentearchief Haarlem; Lia van Zalinge-Spooren, gemeentearchief Helmond; mev. M. ten Hoeve, Historisch Centrum Leeuwarden; Joss Hopstaken, gemeentearchief Roosendaal; M.J.J. Bergevoet, gemeentearchief Venlo; Johan Seekles en Wim Huijsmans, Historisch Centrum Overijssel.
- ³³ Bij het CBG in Den Haag zijn bijna volledige kopieën beschikbaar van de bevolkingsregisters van de provincies Friesland, Groningen, Zuid-Holland en Utrecht. Van de provincie Limburg is ongeveer 70 procent als kopie aanwezig. Van de overige provincies is er niets of bijna niets. Een overzicht per plaats en op jaar is raadpleegbaar via de *site* van het CBG.